

KÖZLEMÉNYEK

A naptár-vita és egy ismeretlen debreceni nyomtatvány 1585-ből. 1582. február 14-én XIII. Gergely pápa elrendelte a nevéhez fűződő naptárreformot. 1583-ban a magyar nyomdákban — Nagyszombatban, Németújvárott — is megjelentek az első (1584-re szóló) új-kalendáriumok.¹ A protestánsok azonban hevesen tiltakoztak a pápától eredő reform ellen, s továbbra is ragaszkodtak a Julián-naptárhoz. Ennek jegyében nyomtatta Váradon Hoffhalter Rudolf azt az 1585-re szóló ó-naptárt és prognosztikont,² amelyből ugyan nem maradt fenn példány, de amelynek emlékét a megjelenését követő vitairatokon kívül Weszprémi István híres életrajzgyűjteménye is megőrizte. Weszprémi még a kalendáriumhoz fűzött, az „Antikrisztus” találmányát ócsárló versből is idéz: „Qui sapit, in veteri maneat ratione dierum, / Nam noua nil verae laudis habere potest. / Hanc Anti-Christus genuit, sibi seruet eandem, etc.”³

A váradi ó-naptár mozgalmas, feszült időszakban látott napvilágot 1584-ben. Az év eleje óta a városban tevékenykedett Szántó (Arator) István, a kiváló jezsuita hitszónok, s személyében hosszú idő után méltó ellenfelet kaptak a kálvinista prédikátorok. Utóbbiak nyilvános hitvitán akarták legyűrni a jezsuitákat, s ezért június 1-ére Váradra hívták össze közzsinatukat. A nagy eseményre Magyarországról és Erdélyből 303 helvét irányú és néhány luteránus lelkész érkezett. A kitzűzött 30 tétel fölött mintegy 5000 főnyi tömeg jelenlétében vette kezdetét a vita. Mindjárt az első tétel (Antikrisztus-e a pápa?) az érvek és ellenérvek olyan zuhatagát váltotta ki, hogy három napig — naponta nyolc órán át — csak erről folyt a szópárbaj. Ekkor azonban véget is ért, mert Báthori fejedelem parancsot küldött a nyilvános vita berekesztésére.⁴

Szántó (Arator) legnagyobb ellenfelének Beregszászi Péter váradi prédikátor számított. Az egykori wittenbergi diák Sárospatakon volt lector (másodtanár), s 1576-ban innen választották lelkésznek Nagyváradra.⁵ Valószínűleg az ő ösztönzésére adta ki Hoffhalter az „Antikrisztus” pápa reformját is élesen támadó, főntebb említett, 1585-re szóló ó-naptárt.

Erre az „ál-naptárra” viszont egy Kolozsvárott működő, elzászi születésű német jezsuita, Wolfgang Schreck válaszolt *Adversus auctores Iuliani et pseudocalendarij Varadini impressi...* című, a Heltai-nyomdában 1585-ben kinyomtatott füzetében.⁶ Beregszászi nem hagyta annyiban s — miután maga Szántó (Arator) küldte meg neki a kolozsvári füzetet — nekilátott *Ventilatio...* című iratának, amelyben nemcsak Schreck dolgozatát boncolgatta, hanem újabb általános támadást indított a pápa és „a hamis

¹ RMNy 529, 530, 531, 535, 537.

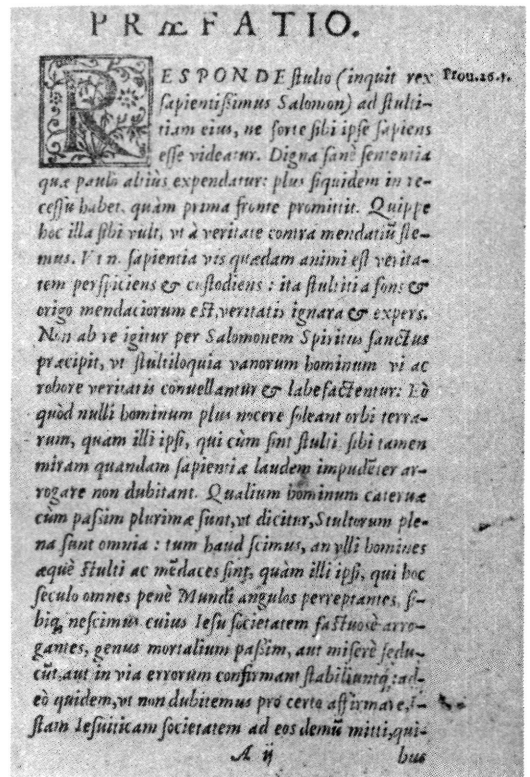
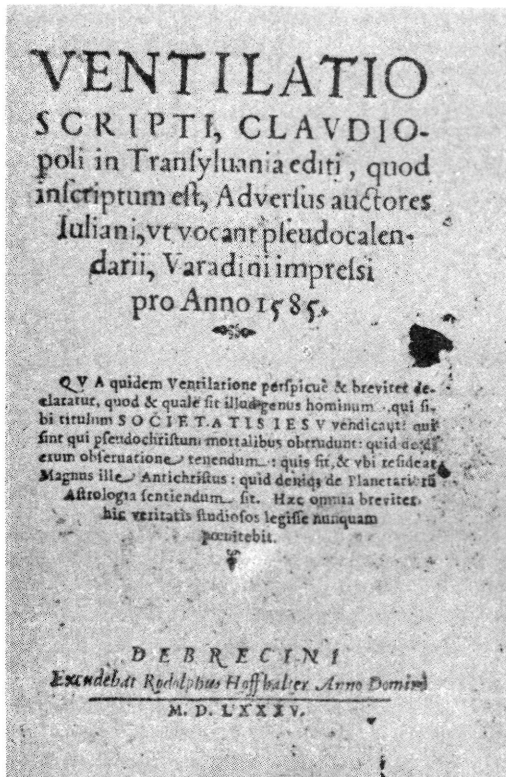
² RMNy 559.

³ WESZPRÉMI István: *Svecineta Medicorum Hvgariae et Transilvaniae Biographia*. Bécs 1781. Új kiadása: Magyarország és Erdély orvosainak életrajza. Medicina, Budapest 1968. Az idézett rész az új kiadás III. kötetében (313—315). Kővári Aladár fordításában: „Az, ki okos, tartson ki a régi napok sora mellett, / mert biz az új naptár nem dicsekedni való. / Antikrisztus az apja, no hát csak tartsa magának stb.”

⁴ TIMÁR Kálmán: *Szántó (Arator) István irodalmi terveit*. ItK 1930 (34—42, 161—174); ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977.

⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977.

⁶ RMNy 566.

Krisztust hirdető jezsuiták” ellen. Mi sem természetesebb, mint hogy a *Ventilatio*t még kéziratban eljuttatta Aratorhoz, aki most már tizenöt óra leforgása alatt ütött össze egy Beregszászihoz intézett nyílt levelet. Az *Epistola apologetica*⁷, noha a szövege nem maradt fenn, minden valószínűség szerint nyomtatásban is megjelent, legalábbis erre utalnak Beregszászi újabb vitairatai (*Defensio Ventilationvm; Epistola Ad Stephanvm Aratorem*).

A naptár-vita önállóan nyomtatott iratai közül mind ez ideig egyedül Wolfgang Schreck füzetéből volt ismeretes példány (az olomouci egyetemi könyvtár tulajdona). Hogy a disputa lefolyását mégis jól ismerjük, az egy Bázelen 1587-ben megjelent könyvnek köszönhető.⁸ A *De Controversiis Religionis*. . . című kötet Beregszászi Péter és egy másik református prédikátor, Thoraconymus Mátyás írásait tartalmazza. Grynaeus János Jakab előbeszédéből kiderül, hogy e munkákat két „tanult derék magyar ifjú” küldte hozzá tanulmányozás és kiadás végett, Csanádi János a wittenbergi és Krakkai Demeter a strassburgi egyetemről.

A gyűjteményes kötetben — négy egyéb irat után — megtalálható Wolfgang Schreck füzetének szövege (347–370); Beregszászi arra írt *Ventilatio*ja (371–424); Beregszászi *Defensio Ventilationvm Contra Calumnias Stephani Aratoris Iesuitae* (425–498), valamint *Epistola Ad Stephanvm Aratorem Iesuitam* című munkája (499–523).

Semmi jel nem mutatott arra, hogy a bázeli könyvben foglalt írások közül a *Ventilatio* korábban Magyarországon is megjelent volna nyomtatásban. Az alább ismertetendő, *most előkerült töredék* azonban kétségtelenné teszi: 1585-ben Debrecenben nyomtatták Beregszászi művét.

⁷ RMNy 568 (Heltai-nyomda).

⁸ RMK III 759.

bus Deus graviter offensus est. Hi n. in negotio
preferim religionis Christianae. praefer mendacia et
meras deceptiones aliud pensaverant nihil. Id quod
vel breve illud scriptum, quod nuper rescriptio quidam
istius societatis in lucem emisit, abunde testatur,
Quod ne iniuria ipsi obicere videamur, age,
quid hoc rei sit, ordine ventilemus. Sine certarum
autem personarum infectione, res cum rebus, ratios
rationibus et argumentis cum argumentis
congregantur.

Ventilatio prima.

Imulatq; balbutire coeperunt, loquela ac vox ipsa
eos manifestos omnibus reddidit quam sapientiae
omnino nihil, quam parum cerebri, quam multum
stoliditatis habeant, quam astrologia ac omnis se-
re bonae ac honestae disciplinae expertes, quam ve-
ritatis ofores, quam maledici, quam immorigeri,
quam vesperles, quam ingrati in beneficos existat.
Haec ille; vel illi potius socii Iesu in claustris Clau-
diopolitano latitantes (communis enim consensu hoc
quidquid est prodixisse putamus) de nobis Ecclesiam
Christi ministros, ceterisq; literatis hominibus
in Hungaria existantibus, qua quam sum superbe
atq; arroganter dicta, qui legi audire, quin intel-
ligat, arbitramur esse neminem. Omnia nobis ad-
muni, quia forsitan sibi sola pulcherrimis scilicet
Mundis luminibus, omnia inesse per suatum habet.
Qua quia singularem deinceps persequendo probare
nituntur.

tiendi istis sociis Iesu? Quia nimirum Sancta, Ca-
tholica, Romana, universalis et ecclesia conciliis suis
iampridem determinavit, non tantum hoc, et averten-
cus fidem non esse servandam: Sed etiam istud, licet
re mentis bona intentione. Quia scilicet hac pul-
chre consentiunt praecepto Apostolico, Non sunt fa-
cienda mala ut eveniant bona.

At quid mirum iam impudenter istos mentiri?
cum sanctae etiam suae eminentiam usque palam
actare ipsos nihil pudeat. Rogati n. Cur se socios
nominent, Respondere silent, Ignatium Laio-
primum sanctae huius auctorem, bona gratia
et, cum duodecim sociis, quos apostolos suos no-
ant religiofam peregrinationem, Ierosolymam
us quondam instituisse: cumq; per tempestates
gredi non posset, venerisse ad Papam pro incho-
anda nova sancta. In itinere aut Iesum illi apparen-
isse multa precipientem etc: atq; hanc esse causam,
ut societas Iesu dicantur. Hic vero quis non videt
hoc totum aut commentitium esse, aut si Iesum La-
iole isti apparuit, hunc Iesum non fuisse Servatorē
Mundi ex virgine Maria natū Sacra n. scriptura
diserte testatur, Iesum Dei Filium supra omnes
caelos ascendisse, ibiq; mansurū esse usq; ad tempora
resurrectionis omnium, id est, usq; ad extremi iudicii
diem. Tantum n. tunc redibit Iesus Dei Filius, nō
quidem in terras deorsum, sed in nubibus dūtaxat,
nō inveniendam dicitur, omnibus respiciendus ne-
rumq;

Rom. 1. 9.

Anno 1
25Eph. 4. 10.
Act. 1. 21.Mat. 26. 64.
Theol. 4. 17

A könyvtáblából kiáztatott nyomtatvány (sajnos kideríthetetlen, milyen könyv táblájából származik) a *Ventilatio* A és B ívét tartalmazza töredékesen. A címlap a nyomtatás helyét, idejét s a nyomdászt is megnevezi: *Debrecen, Hoffhalter Rudolf, 1585.*

A kis nyolcadret alakú könyv (80 × 120 mm) A ívéből négy ép és négy fél levél maradt meg, míg a B ívből két ép és hat töredékes (fél, egyharmad, egynegyed) levél.

Meg kell jegyeznünk, hogy az A ív „kilövése” hibás. A címlével hátán az A₃b, az A₁₁-én az A₄b, az A₃ levélén a címlével hátoldala (megjegyzés a bibliai idézetekről), az A₄ levélén az A₂b, az A₅-én az A₇b, az A₆ levélén az A₆b, az A₇-én az A₅b, míg az A₈ hátoldalán az A₆b található.

A bázeli kötet alapján⁹, a teljes szöveg ismeretében megállapítható, hogy a *Ventilatio* A és B ívét meg egy, legföljebb másfél ív követhette. Beregszászi úgy szerkesztette meg vitairatát, hogy a Praefatio után (amely töredékünkben egy szép „R” iniciálével kezdődik) az érveit kifejtő nyolc „ventilatio”, majd tizenkét „apodixis”, végül újabb három „ventilatio” következett, míg az utolsó lapon egy Aratorhoz írt vers volt olvasható. A töredék tizenhat levele a tizenkettedik „apodixis”-ig tartalmazza a szöveget. A bázeli (szintén nyolcadret) könyvben a *Ventilatio* összesen 27 levelet foglal el.

Az előkerült könyvecske azért is érdekes, mert 1585-ből eddig nem ismertünk debreceni nyomtatványt. A debreceni nyomdász, Hoffhalter Rudolf ugyanis 1584 nyarán vagy őszén átköltözött Váradra. Itt még ebben az évben megjelentette a már többször említett Julián-naptárt¹⁰, Decsi Gáspár

⁹ Az Akadémiai Könyvtár példányát tanulmányoztuk.

¹⁰ RMNy 559.

nūq̄ cū electis suis supra cōs celos redimunt. Illic ^{10h. 14. 2. 2.}
 n. sunt sedes vite aeterna electis Dei prae paratae. Igitur Iesus, qui Laiole claudo & desperato militii
 (pedes n. in bello traictus militiam deseruerat) in
 vinea apparuit, vnus ex illis band dubie fuit, de
 quibz Filius Dei fideles suos diligētissimē premonuit
 dicens. Tunc si quis vobis dixerit, Ecce hic Christus,
 aut hic: ne credite. Surgēt n. Pseudochristi & pseudoprophetae,
 ut vt seducant (si fieri possit) etiam
 electos. Ecce fidi vobis. Quare, si dixerint vobis, ^{Mat. 24. 23.}
 Ecce in deserto est, Ecce in conclauis est, ne credite.
 Ex his intelligimus, Pseudoesum fuisse, qui Laiole
 illi apparuit. Pseudoesum esse, quem Pseudopropheta
 Romanes ex pane i.ucharistie transubstantiato in
 ciboris aut monstrantibus conclusum tenent, adora-
 vandūq; circumferunt aut eleuant, adoratiū mox
 deuant deglutitūq; impij: Pseudoesum quoz esse
 intelligimus illum, quem male feriat homines clama-
 mitant lateve in omnibz solis arborum, in omnibus
 lapidibus, pomis, piris, caseis, canbaris, ceruisiis,
 ac deniq; in quouis frustulo carne Dominice. Nempe
 igitur Iesus ille deatitvltam Laiole visus, Pseudoesus
 fuit. Et quia homo non fuit (postea n. in i-
 tineve enavit) angelus fuit aut bonus aut malus:
 sed bonus nō fuit, quia boni angeli humanam Christi
 Iesu formā ad fallendos homines nunquam assu-
 mūt. Malum igitur fuisse necesse est. En quā san-
 cta virgo societatis Iesu. Sed ad rem.
 A 4 vent-

Ventilatio tertia.
 Diode verū in q̄ dem versibus in apertis calō-
 21 usas temerarij illi prorumpunt. Et de Pontifice Ro-
 22 mano, a quo nihil vnquam damni aut incommodi
 23 acceperunt, peruerse ac malitiosē seruiunt ac iudi-
 24 cant. Si ille. Quis autem credat istis, nullo nos
 vnquam damno per Pontificem Romanum affectos
 esse? Nam vel hoc damnum & incommodum lon-
 ge maximum est, quod Romanus Pontifex istam
 mendacem scietatem Iesu iam etiam in i. transub-
 stantiam & i.ucharistiam effudit. Quis dubitat, ma-
 ximum esse damnum abduci a vero Christo, et se-
 duci ad Pseudochristum? Et quis nescit, istos La-
 iolos pseudoprophetas, parim ad Pseudoesum
 Laiole visus, parim ad Pseudochristum ex pane i.uchar-
 istico constituti in adorandū in deuorandū seduce-
 re tam pueos quā plebem ipsam? O profanissimā
 profanitatem. Quae nunquam deus suos adorantē
 Equis est mortaliū, cui vel mica rationis super est,
 quin vel ipsis manibus crassissimum mendacium
 Romanensium Pseudoprophetarum palpare queat?
 Docent n. Patrem Eucharistiam amentibus tantum
 accidenibus, puta rotunditate, colore, sapore, reac-
 tione transubstantiati in verum Christi corpus, ac
 proinde verum etiam esse Deum adorandum. At
 enim producant ex sacris literis vel vnicū argu-
 mentum, vnicū syllogismum demonstratiuum,
 ut eius rei certa scietia habeatur, praestabunt sci-
 licet.

prédikációit¹¹, majd Beregszászi Péter eddig nem említett — mert a naptár-vitához ném kapcsolódó — Apológiáját¹². 1585 őszén visszatért Debrecenbe, hogy ott a városi tanács költségén kinyomtassa Félégyházi Tamás Újszövetség-fordítását¹³. Itt halt meg az év végén vagy 1586 elején.¹⁴ Halála előtt azonban — most már tudjuk — kinyomtatta Beregszászi Péter Ventilatio-ját is.

Az „irodalmi” naptár vita lezárulása korántsem jelentette a viszály végét. Bár a királyi Magyarországon 1588-ban, Erdélyben pedig 1590-ben törvények születtek a javított naptár használatáról, egyes helyeken 1625-ig (a török hódoltságban még tovább is) ragaszkodtak az ó-kalendáriumhoz.¹⁵

A Ventilatio bibliográfiai leírása:

(BEREGSZÁSZI Péter:) Ventilatio scripti, Claudiopoli in Transylvania editi, quod inscriptum est, Adversus auctores Iuliani, vt vocant pseudocalendarii, Varadini impressi pro Anno 1585. Debrecini Excudebat Rodolphus Hoffhalter Anno Domini MDLXXXV.

A – B + ? = [16 + ?] fol. — 8° — Init.

Az RMNy-be S 561A számmal sorolható be.

TORDA ISTVÁN

¹¹ RMNy 560.

¹² RMNy 572.

¹³ RMNy 584.

¹⁴ BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961; GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Budapest 1929; FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története II*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967.

¹⁵ KNAUZ Nándor: *Kortan*. Budapest 1876.

Pázmány Péter könyvtárának két kötete. A nagybörzsönyi plébánia könyvtárában 126. jelzet alatt őrzik az alábbi művet:

BZOVIVS, Abraham, Ord. Praed.: Concionum dominicalium totius anni tom. I—II. Coloniae Agrippinae apud Antonium Boetzerum, 1612. 324, 425 pp. (+ indexek)

A címlapon kézírással ez áll: Collegii Poseniensis Societatis Jesu 1637. Ex libris cardinalis Pazmany.

A budapesti Kegyesrendi Központi Könyvtárban 42/8/5. jelzet alatt az alábbi mű áll:

DE SCOBAR, Bartholomaeus, Hispalensis e Societate Jesu: Conciones super omnes Beatae Virginis Deiparae Mariae festivitates. Parisiis apud Sebastianum Cramoisy, 1624. 620 pp.

A címlapon kézírásos bejegyzés: Collegii [Posoniensis]. — Residentia Patakiensis Societatis Jesu 1637. 19. Martii. Ex libris testamento legato cardinalis Pázmány. — A kötéstábla belsején: Liber II[lus]tr[is] Scholae S. Patakiensis.

Amint Bitskey István Pázmány Péter könyvtáráról írt cikkében említi (MKsz 1975, 25.), Pázmány mint tulajdonos nem írta be nevét könyveibe. Könyvtárát a pozsonyi jezsuitákra hagyta, tehát a bejegyzés tőlük származhat, amit igazol az örökhatyó halálának pontos dátuma De Scobar művének címlapján. Itt a „Posoniensis” ki van vágva, mert a kötetet átutalták Sárospatakra, bizonyára duplum volta miatt. A két bejegyzés a címlapon azonos kéztől származik.

A kötet aztán Sárospatakon a református főiskola könyvtárába került, majd onnan valószínű ismét a jezsuitákhoz, a jezsuita rend feloszlatásakor Sátoraljaújhelyre,¹ onnan a piaristák központi könyvtárába. A másik kötet Nagybörzsönybe kerüléséről adattal nem rendelkezünk. Mindkét kötet azonos pergamenkötésű.

LÁSZLÓ MIHÁLY

Egy hitelesnek bizonyult kuruc vers. Rabutin de Bussy tábornagy, 1696—1708 között Erdély császári főhadparancsnoka nagyszabeni főhadiszállásáról 1705-ben az Erdély legnagyobb részét elfoglalt kurucok ellen több ízben küldte ki portyára német és rác lovasait. Ezt tette ez év szeptemberében is, mikor is

„hozván bé egy felföldi közkurucot, tót legényt, akit midőn felvittének volna ad examen a generálhoz, kérte, miért állott a közé a rút emberek közé. Kire felelt, hogy ő is méltó arra, hogy az ő szabadságokért fegyvert fogjon. Azt is mondják, hogy kérte volna tülle, hogy miben lesz Erdélynek és Magyarországnak állapotja. Kire mondotta, hogy Magyarország nem vasallatosság alatt, hanem libertas alatt léssen; Erdély pedig fejedelemség alatt. Mondják, hogy azt mondotta volna a generál neki, hogy felnyársaltatja. Kire azt mondotta, hogy örömet elszenvedni maga nemzetiért és hazájáért, egyébiránt odaki kettőt nyársálnak fel helyette.”¹

Ennek a névtelen szlovák közkatonának, a kor szavával *szegénylegénynek* politikai öntudata bizonyára nem volt általános jelenség a kuruc mozgalmakban. De mindenképpen azt bizonyítja, hogy a szlovák jobbagyságnak a kurucokhoz való tömeges csatlakozásában nem csupán az úrgyűlölet, a német katonaság zaklatásaiért, a vallási üldözésért való bosszúállás, a zsákmányszerzés, fosztogatás lehetősége az egyetlen magyarázat. A szlovák szakirodalom a kuruc szabadságmovementekben elvéve lát a társadalmi haladásért folytatott küzdelmet. Rákóczi szabadságharcát pl. reakciós nemesi mozgalomnak tekinti, azt „ülőbjektív s forradalomellenes szempontból értékeli. . . A szlovákok részvételéről a kuruc mozgalmakban és a szlovák kuruc költeményekről terjedelmesebb összefoglaló munkát eddig még nem írtak.”² Különösen nem a szlovák parasztfelkelőkről, a *zbojnyikokról*, akik mint a magyar szegénylegé-

¹ A kötet útjáról lásd VISEGRÁDI JÁNOS: A kegyesrendiek sátoraljaújhelyi házikönyvtárának ismeretése. = Adatok Zemplén vármegye történetéhez, 1910, 227—273. A pataki főiskola bejegyzésével ellátott 120 kötet közül Visegrádi De Scobar művét a 46. számon említi. (265. l.)

² WESSELÉNYI ISTVÁN: *Sanyarú világ. Napló 1703—1708. I—2. köt.* Bukarest. Közzéteszi DEMÉNY Lajos —MAGYARI András. I. 549—50.

³ CSANDA Sándor: *A törökellenes és a kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai.* Bp. 1961. 13.

nyek csak ritkán harcoltak reguláris gyalogezredekben, hanem partizán módra, szabadcsapatokként működtek, fosztogattak. Ehhez az egyazon társadalmi réteghez több-kevesebb osztályt végzett, az iskolát kényszerből vagy önként elhagyott deáki elem is tartozott.

A kuruc mozgalmak legtöbb, legjelentősebb akciói mind az első kuruc bujdosók és Thököly, mind pedig Rákóczi idejében a mai Szlovákia területén zajlottak le. Természetes, hogy a mozgalmak visszhangját a magyar kuruc költészetben kívül leginkább az egykorú és a későbbi szlovák költészetben találjuk meg. Mindkét részről nagyszámú misztifikációval, hamisítással, álkuruc verssel állunk azonban szemben, melyeket ki kell zárunk az ún. kuruc versek sorából.

Hiteles kuruc verseknek csak azokat az alkotásokat fogadhatjuk el, melyek a kuruc mozgalmakkal egy időben vagy azt követően rövid időn belül keletkeztek, egykorú kéziratokban, nyomtatványokban található; ha pedig későbbi évtizedek gyűjteményei őrizték meg számunkra, csak ha kuruc kori eredetük kétségen felül áll. Az alábbiakban egy kuruc motívumokat tartalmazó, magyar-szlovák nyelvű makaróni versről bizonyítjuk be a kuruc korból, illetőleg a kuruc szabadságharchoz igen közel eső időből való származást.

1724-ben, az „új esztendőbeni skóla munká” kezdetekor a győri evangélikus iskola tanulói egy terjedelmes (1389 soros) *Eszter-dramát* mutattak be patrónusaik tiszteletére azon való örömben, hogy fejük felül elvonultak az őket fenyegető „szélvészeknek háborúi”.³ Köszönetüket fejezték ki nekik, azért, hogy a műszak szállását védelmezték azokban a nehéz időkben, amikor a „prédát vadászó oroszlán” leselkedett rájuk, s „Farkasok soksága rajta volt a nyájon, // Készen volt a Sárkány, hogy nyakon ragadjon.” A Prologusban egyúttal köszönetet mondtak a királynak is, hogy immár szárnya alatt békével nyughatnak. III. Károly ugyanis 1721. augusztus 10-én királyi rendelettel feloszlatta a győri evangélikusok létét is fenyegető Vállásügyi Bizottságot, megparancsolva, hogy a vallási viszonyok úgy maradjanak, mint a Bizottság összeülése előtt voltak. Ezzel véget vetett a nem katolikusok zaklatásainak. Még inkább megnyugodtak a győri evangélikusok, mikor a király 1723. október 19-én megerősítette előbbi szándékát. Iskolájuk újra virágzásnak indult. A tanulók létszáma megnövekedett. A felső vármegyéből is jöttek tanulni Győrbe szlovák és német nyelvű növendékek, hogy elsajátítsák a magyar nyelvet; másrészt pedig azért látogatták a győri iskolát, mert az magasabb fokú ismereteket is adott.⁴

Az álnok Hámán, aki el akarja rontani Isten népét, de az Úr ellene támasztja Esztert, és nem viheti véghez szándékát, jól illett az üldözések légköréhez. A téma az evangélikus iskolákban többször szólt meg a színpadon. A győri *Eszter-dramá*nak az ad különös érdekességet, hogy a bibliai történetet többször fűszerezik közjátékszerű jelenetek, komikus szerepek. A bolondos Morio jelen van az egész drámában. Egy Mendikussal és egy szlovákuul beszélő Aulicussal lejátszódó jelenetben — Eszter lakodalmában — Morio a következő versbetéttel válaszol a vele gorombáskodó udvari embernek.

1. Nem tudom én totul, mert én Magyar vagyok.
Ha tudni akarod, Turótzában lakom.
2. Ti szegény Németek nem tudjátok Semmi,
Tsak kapunál ülni, zöld broszkákka⁵ élni.
3. De mi, Turocziak, sok országban járunk,
Drága Gyemekatot és keszöztét⁶ eszünk

³ Kiadatlan. Lelőhelye: OSzKK Ouart. Hung. 2530.

⁴ *Győr megye és város egyetemes leírása*. Szerk. FEHÉR Ipoly. Bp. 1874. 220. EÖTTEVÉNYI NAGY Olivér: *A Győr szabad királyi Városi Ág. Hitv. Evang. Keresztény Egyházközség története keletkezésétől 1904. december 31-ig*. Győr 1905. 57-68.

⁵ Eredetileg *békákka*. Elírás *broszkákka* (ld. ItK 1910. 120.) *broszkákka* helyett. Broszka = ószibarak.

⁶ Gyemekatot és keszöztét = brindzalevest és ciberét.

4. Ha mit egész héten robotánkban nyerünk,
Vasárnap Pivára az kortsmára megyünk.
5. Huszlával s-gajdával ulitzákat járunk,⁷
Örömet tántzolván, hop, hop, hop — kiáltunk.
6. Hogy katonák voltam Rákóczi vojnában,⁸
Lepedő Zászlóval jártam Oravában.⁹
7. Itt, hogy katonássan magamat viseltem,
Ihol, aranyförgöt Golya tolból nyertem.
8. Az után Trentsénben kvártélomban mentem,
Minden napon bővön pálinkával éltem.
9. Ha jól nem tartottak hajdina kássával,
Gazdámot meg vertem ezen valaszkámmal.¹⁰
10. Ha ilyen vén koldust találtam utamban,
Mindgyárt dutkát adtam, ha volt tarisznyámban.
11. De az másoktól is sok penyázát¹¹ vontam,
Ha nem adtak, gyabli w matyeri,¹² mondtam.
12. Azért sok pénzem vólt Siros tarisznyámban,
Jártam szürös, Selem posztból ruhában.
13. Még is olyan kevély nem voltam, mint te vagy,
Eb lelkü Németye, kezembe ne akadgy.
14. Mert ha valaskámat egyszer elő veszem,
Bizony a plundrád is mindgyárt teli lészen.

Gondolhatnánk arra, hogy a szlovákos magyarsággal tarkított szegénylegény-éneket a dráma ismeretlen szerzője írta.¹³ Feltételezhető az is, hogy egy általa ismert, a helyzethez illő verset iktatott be a játékba. Akár az egyik, akár a másik esettel állunk szemben, az éneknek 1724-es felbukkanása több okból érdekes. Egy olyan kuruc versnek a Rákóczi-szabadságharchoz közelkorú feljegyzéséről tanúskodik, melynek eddig csak a XVIII. század második feléből, a század végéről való előfordulásáról tudunk.

Az éneket először Kollár Ján közölte 7 strófás terjedelemben a Budán 1834—1835-ben megjelent népköltési gyűjteményében.¹⁴ Forrásáról nem tesz említést, bizonyára valamilyen kéziratos énekeskönyvből vette, anyagának csak kisebb részét gyűjtötte hallomásból.

Ezt a szöveget átvette Thaly Kálmán és a kuruc költészet termékeként közölte az *Adalékokban*.¹⁵ A vers azonban utána egyetlen kuruc költészeti gyűjteményben sem szerepel, a kuruc küzdelmek

⁷ Huszlával s-gajdával ulitzákat = hegedűvel és dudával az utcákat.

⁸ vojnában = háborúban.

⁹ Oravában = Árvában.

¹⁰ valaszkámmal = fokosommal, baltámmal.

¹¹ penyázát = pénzt.

¹² gyabli w matyeri = kb. az ördög bújjék az anyádba.

¹³ 1624-ben az iskola conrectora Sartorius Szabó János volt, pietista felfogású ember, akiről nehezen tételezhető fel, hogy szabadszájú jelenetekkel fűszerezett darabot írt volna.

¹⁴ *Národné spiewanky, čili písně světské Slovaků w Uhrách jak popolitého lidu tak i wyssich stawů*. 1—2. köt. Buda, 1834—35. II. 177.

¹⁵ *Volt tót kuruc dala* címmel az Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kori irodalomtörténethez. 1—2. köt. II. 375.

költészetét bemutató legújabb antológiában¹⁶ sem. Pedig éppen úgy kuruc kori vers, mint ennek a gyűjteménynek számos más darabja, melyet ugyan nem a szabadságharc idején írtak le, de a kor érzésvilágát tükrözi vissza, annak eseményeihez fűződik. A szegénylegény-énekek csoportjába tartozik mondanivalójából és keletkezése társadalmi bázisából következőleg egyaránt. Hangja németellenes. Hőse egy turóci szlovák szegénylegény, akit a zsákmányszerzés, a gond nélküli katonaelet élménye tett kuruccá. Bősséggel iszogatótt, utcaszerte táncolt. Ha kvártélyán szállásadója nem tartotta jól, fokossal fizetett érte. A pénz megszerzésében nem volt válogatós, és zsiros tarisznyájából, a zsákmányból tellett selyem, posztó ruhára is. E mindennapi életjelenségek mellett a szabadságharc történetéből egy árva toborzás meg egy trencsényi kvártélyozás ténye hámozható ki.

Azok a változatok, melyeket két XVIII. század végi másolatból Rexa Dezső adott ki,¹⁷ egyéb történeti mozzanatot is tartalmaznak. Az elsőként közölt hét versszakos vers hőse lipitói huszár, aki megjárta Morvaországot is, és onnan sok jószágot hajtott el. A második változat lipitói legénye is járt Morvában, sőt Ausztriában is. Ő nagyszombati kvártélyt emleget, és a trencsényi csatában való részvétellel dicsekszik, egy kissé lenézve a zsolnaiakat, mert szegényesen élnek.

Terjedelmét tekintve a Kollártól kiadott, valamint a Rexától közölt első változat hét-hét versszakot tesz ki, a Rexa-féle második vers tíz strófás. A győri iskolai játékból felbukkanó változat 14 versszakból áll. Ebből 6 a másik három változatban nem fordul elő.

Mind egyik változat tartalmazza azt a versszakot, mely a Rákóczi háborújában való részvételről szól. De valamennyi múltként emlegeti: „voltam” katona, huszár. Ezért tételezhető fel, hogy nem a szabadságharc alatt keletkezett. De bizonyára közvetlenül azután. Másként nem lenne érthető, hogy már a győri felbukkanás is a folklorizálódást mutatja. Még inkább folklorizálódtak a század végi rövidebb változatok.

Nem annyira az ének, hanem a dráma utóélete miatt említjük meg azt a körülményt, hogy az *Eszterdráma* ránk maradt másolatába egy későbbi kéz kisebb változtatásokat írt be. Ennek következtében a vers eleje így hangzik:

Nem tudom én totul, mert én Német vagyok,
Ha tudni akarod, itt Posonban lakom.

A második versszak harmadik szavában pedig a *Németeket Trotziakkal* cserélte fel, a margóra pedig odairta: „hic Turocienses Slavi eludendi.”

Ezeknek a változtatásoknak az alapján feltételezhető, hogy az iskolai játékot Pozsonyban is játszották. 1749-ben a győri evangélikus iskolát elvették. Diákjai közül többen Pozsonyba mentek tanulmányaik folytatására: talán magukkal vitték a Győrben 1724-ben előadott darab szövegét. A tanárok közül is többen Pozsonyba távoztak. Már 1732-ben oda költözött a győri iskolában majd tíz éven át rektorként működő Tomka Szászky János. De ezt tette három esztendővel később Weigelius János konrektor is.

VARGA IMRE

Aranka György magyarországi levelei Bánffy György gubernátorhoz 1794-ből. Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság leveles ládájából közlésre kerülő anyagok egyre több, a társaság működésére, kapcsolataira vonatkozó kérdésre derítenek fényt. A társaság nagy levelezői korszaka Aranka Györgyhöz, a főtitoknok személyéhez fűződik: ő az, aki nemcsak a Marosvásárhelytől távol élő erdélyi tudós társakat keresi fel leveleivel, hanem a magyarországiakat (debrecenieket, budaiakat, pestieket) és a Bécsben élő jelentős számú magyar értelmiségieket. Gazdag levelezéséből különösen fontos a Bécsben élő

¹⁶ *A kuruc küzdelmek költészete*. S. a. r. VARGA Imre. Bp. 1977. A gyűjteményben szlovák nyelvű kuruc verseket találunk az alábbi számok alatt: 52., 80., 93., 112., 113., 116/II., 117/II., 126., 141., 153., 211., 223., 234.

¹⁷ REXA Dezső: *Két újabb változat a „Volt tót kuruc dalá”-hoz*. = ItK 1910. 118—120.

erdélyi kancellárral, Teleki Sámuellel, valamint a Kolozsváron működő gróf Bánffy György gubernátorral folytatott levelezése. A Teleki–Aranka levelezés számos darabja ismert; a Bánffyval folytatott levelezésből alig jelent meg nyomtatásban valami,¹ noha Bánffy György a társaságnak nemcsak elnöke, hanem egyik szellemi inspirálója volt. Lényegében minden jelentős mozzanat, kezdeményezés, ami a társaság életében történt — Bánffy tudtával történt, nem ritkán az ő sugallatára, vagy éppen utasítására.

Aranka György intézkedéseinek Bánffy aláírása adott legitimitást.

Feltételezhető, hogy Aranka György 1794-es nyár végi magyarországi útjára is a kormányzó kezdeményezésére került sor. Az út tanulságairól és főleg részleteiről a szakirodalom alig tud valamit, a társaság jegyzőkönyveiben is csak egyetlen, homályos utalás található² — s az utazás befejezésével nem találjuk nyomát a társaság tagjai előtt tartott — szokásossá vált — úti beszámolóknak sem. 1794. június 3. és 1795. november 8. között szünetelteti nyilvános üléseit az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság. Az események hátterében a Martinovics-féle összeesküvés áll: a sorozatos letartóztatások, a kihallgatások, a gyanakvás légkörének általánossá válása nem kedvezett a nyilvános összejöveteleknek sem. Nem véletlenül nevezi egyik levelében később ezt a korszakot Aranka „szélszives idők”-nek.

A Martinovics-féle összeesküvés szálainak felgöngyölítése hónapokat vett igénybe, és országos nyugtalanságot keltett.

Aranka Kováchich Györgyhez³ intézett egyik leveléből tudjuk, hogy Marosvásárhelyről 1794. augusztus 2-án készült útnak indulni,⁴ az első már Budáról írott, Bánffyhoz intézett levél augusztus 21-én íródott, akkor, amikor tulajdonképpen az események kezdetén vagyunk: Martinovicsot július 23-án tartóztatták le, s az első hetekben a vizsgáló bizottság nem is gondolt arra, hogy széles körű magyarországi jakobinus mozgalom nyomára bukkant. Ekkor még sok a mendemonda, kósza hír. Aranka magyarországi útja meglepően elhúzódik, talán a fejleményeket akarja bevárni, hogy a gubernátornak személyesen referálhasson. Az itt közölt 3-dik levél Tállyán keltezett, október 15-én, útközben hazafelé. Ekkorra már Martinovics felfedte az összeesküvés részleteit, megnevezte a mozgalom fő résztvevőit. Aranka mindenképpen értékes információkat nyújthatott a gubernátornak, bár aligha lehetett az utazásnak ez a kezdeti célja. E levelek tanulsága szerint Aranka György magyarországi útja jól szolgálta a két erdélyi, a Kéziratkiadó és a Nyelvmívelő Társaság praktikus célkitűzéseit: sikerült Erdély történetére vonatkozó értékes kéziratokat találni, és sikerült új tudós társakat, jövődö közreműködőket verbuválni az erdélyi kezdeményezésekhez.

¹ *Aranka György levele Bánffy Györgyhez* (1795. március 26.) Magyar Könyvszemle, 1984/3. 242–243. Aranka György levele Bánffy Györgyhez (1796. február 25.) ItK, 1938. 66–67.

² Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Akadémiai Kiadó, Bukarest, 1955. 169. l. XI. ülés jegyzőkönyve: „Felolvastatik ugyancsak Aranka György atyánkfíának hivatalbéli jelentése aziránt, s hogy az előlülő úr *elindulása előtt* a Társaságnak függőben lévő dolgait vitesse tökéletességre...”

³ Kováchich Márton György (1744–1821) levéltáros, a magyar történelmi források gyűjtője és kiadója, Arankával 1794-től hosszú éveken keresztül történelmi témákról és forrásokról levelezett.

⁴ Aranka levele Kováchich Márton Györgyhez, M(aros)Vásárhely, Kis Asszony Hava 1. Napján 1794. Lelőhely: OSZK Kt. Fol. Lat. 43/X. k. 175.

ARANKA GYÖRGY LEVELE BÁNFFY GYÖRGY GUBERNÁTORHOZ⁵

Méltóságos Groff Gubernátor Urunk,

Kegyelmes Uram!

Exczellentiádhoz való alázatos Tiszteletem kívánván, és mind kötelességem mind utazásomnak czéllja parantsolván, hogy alázatos udvarlo levelem által Ex[celle]ntia[ti]ához Tudositásomat eresszem. Jelenem alázatosan Exczellentiádnak hogy Erdélyből ki indulván, mivel M[aros] Vásárhelytől fogva, Debreczenig s Debreczentől fogva eddig folyvást kellett jönnöm, a közhelységeknél éppen semmi hasznokot nem vehettem. Debreczenben létemben mivel éppen akkor volt a szabadság és amiatt minden ember el volt foglalva, keveset cselekedtem azon kívül hogy a Magyar Nyelv Mivelésére igen jó Társokat kaptam, némely régi Kéz Írásoknak pedig nyomokban akadtam: mellyekkel az Isten esmét oda vivén akkor bővebben akarok megismerkedni: hogy meg nem szerezhettem őket, leg alább másokat leirathassam vagy legalább a Kéz Írat Kiadó Írások Méltóságos Tanátságának illő tudositást tehessek rolok. Itt Budán az a szerencsém vagyon és éppen az esmeretes Tudos Kovachich Urnál vagyok szálva barátságából. Ennek az Urnak nagy igyekezete ismeretes Exczellentiád előtt: kéttség kívül a két hazában párja nintsen és a maga nemében egyetlen egy. Pesten az Universitas Bibliotechájában a Néhaj Alvinczi⁶ és Káprinai⁷ s mások Kéz Írásainak Gyűjteményei megbecsülhetetlenek. Szebb ritkaságokat pedig a Kéz Írásokban kivált a Magyar Írásokra nézve és régiségekre nehezen lehet valakinél ezen a földön látni, mint az ifju Jankovits Urnál⁸ a Sz[ékes] Fejér vár megyei V[icze] Notáriusnál. Szerencsém volt, hogy azt az Ifju Urat itt találtam az Édes Atya Házánál Pesten. Ha az Isten engedi mindazokat, mellyekre nekünk vagy a Magyar nyelvre vagy a Kéz Írások Társasága Tárgyaira nézve szükségesegek, feljegyzem: és igyekezem Rollok illő tudositást vinni Exczellentiádnak.

Exczellentiád méltóztatott hallani Bécsben Martinovics⁹ Urnak, s ennek szava után, itt volt kapitány Laczkovits,¹⁰ Hajnotzi¹¹ Kamarán Secretarius és Szentmarjai¹² Orczi secretariussa Ur elfogattatásokat s Bétsbe lett el vitettéseket. Ezek az ide valok csak azért vitettenek Bétsbe, hogy Martinovitssal szembe kérdeztessenek; azután vissza hozatván ha gyanujok leszen itt fognak a Haza törvénye uttyán megkerestetni. Különben ugy tapasztalom, hogy itt közönségesen minden Rend igen irtózik atol a Haza fundamentumos Törvényeit fel fordító bolond Franciskanus Principiumoktól és mind azokat akik abban részt vesznek, igen utálja de ugyan a nevezett ide való szerentsetlen Uraktól éppen kitelik hogy részeselek lehetnének abban a fekete rut bűnben. A dolog kimenetele meg fogja mutatni. Sokaknak másoknak

⁵ Aranka itt közölt három levele dr. Jancsó Elemér gyűjteményéből való.

⁶ Alvinczi Péter, borbereki (+1701) ítélőmester. Értékes okmányokat állított össze Erdély történetére vonatkozóan. Ezek nagy részét Szilágyi Sándor 1870-ben jelentette meg. (Diplomatarium Alvinczianum, 1685–1688) két kötetben. 1887-ben Alvinczi gyűjteményéből Gergely Samu és Pettkó Béla is kiadott egy kötetet.

⁷ Káprinai István (1714–1785) tanár, pap, történetíró, gyűjtötte a forrásértékű történeti okleveleket.

⁸ ifj. Jankovich Miklós (1773–1846) műgyűjtő, a magyar történeti források kutatója, a MTA tiszteletbeli tagja.

⁹ Martinovics Ignác (1755–1795) ferences szerzetes, egyetemi tanár, a polgári átalakulás híve, 1794 tavaszától a magyar jakobinus mozgalom vezetője.

¹⁰ Laczkovics János (1754–1795) huszárkapitány, számos arisztokrácia- és klérusellenes röpirat szerzője, a Szabadság Egyenlőség Testvériség Társaság egyik igazgatója.

¹¹ Hajnóczy József (1749–1795) patriota szellemben nevelkedett, jogász, a budai Kamara titkára. 1793 tavaszától került kapcsolatba Martinovicsal. A Szabadság Egyenlőség Testvériség Társaság egyik igazgatója.

¹² Szentmarjai Ferenc (1767–1795) Zemplén megyei birtokos nemes, 1790 tavaszától Orczy László kamarai alelnök titkára, 1794 tavaszától a jakobinus mozgalom egyik vezetője.

elfogadtatásokról s vitettetésekről is nagyon gyakran hírt, de semmi sintsen benne. Barko¹³ Ur Exczellentiája örömmel Erdélyt látni: még a Diéta Terminussától, melyről megkérdezett volt, nem vett semmi választ. Exczellentiád Uri Kegyességében ajánlott alázatos Tisztelettel vagyok Exczellentiádnak

igen alázatos szolgája
Aranka György

Buda Kis Asszony Havának 21ikén. [augusztus]

(Dr. Jancsó Elemér gyűjteményéből)

ARANKA GYÖRGY LEVELE BÁNFFY GYÖRGY GUBERNÁTORHOZ

Fő Méltóságú Groff Gubernátor Urunk,

Kegyelmes Uram!

A Cardinális ö Hercegsége Kegyelmességéből tegnap járván és nézvén meg a Herczegsége drága Kéz Irásokkal rakott könyves polcait, a mellettek levő iro Házokban találtam azokat az Iro Deákokat kik Exczellentiád és a Méltóságos Tanács Rendeléséből Erdély számára dolgoznak; azután Professor Demény¹⁴ Úrhoz menvén megnéztem azokat a Darabokat mellyek már leiratának és ezekben nem találtam semmi hibát sőt mind Demény Urnak szorgalmatosságát mind az Iro Deákoknak munkájokat dicsérhetem: a szerént dolgoznak amint Exczellentiád parancsolattya tartja. Hanem Professor Demény jelentvén hogy éppen most egy eredeti írást irván a Deákok és maga Demény Ur Exczellentiádhoz még elébb kérdést tévén róla, hogy leiratását miképpen fogják parancsolni; az eredeti Irás modja szerénté vagy a mai közönséges Irásmodja szerént. Levelére Exczellentiádtoktól válasz nem vétetett: Bátorokodom Exczellentiádat alázatosan emlékeztetni reája, vehesse Demény Uram minél hamarább Exczellentiátok válaszáat. Már ugyan késő az egész könyvet a régi Irás modja szerént iratni, mivel a tél közelgetvén s az Exczellentiátok válassza nem érkezvén az Ujj Irás modja szerént kezdették írni, de ha csak a régiben és egy néhány arkustis, jó lenne, ha Exczellentiátoknak tetszenék a régi írásmódjával iratni le, azis az Irás hitelességére tartozó dolog lévén. Bátorokodom Pr[ofessor] Demény Uramot biztatni, hogy Exczellentiád általam tudositatván parancsolni és olyan rendelést fog tenni, hogy minnél hamarább választ vehessen.

Ami az irás árát is a Cancellisták Fizesését nézi: batorokodom ezen részben is a dolgot mint Haza dolgát, mintegy magamévá tenni és Exczellentiádnak s a Méltóságos Fő Tanácsnak alázatosan jelenteni. Hogy ámbár ezek a Személyek egyik a másikat a Becsülettel meg kívánnyá haladni, olly emberségesek: ugyanis az egyik az Iro Deákok közül még egy pénzt sem vett fel irásáért, sem nem kért, a másiknak pedig Demény Ur a maga erszényiből fizetett, és örömet, de mégis jonak vélném hogy vagy Honaponként vagy angáriánként vagy más idő-munka szakaszaihoz képest Exczellentiátok Demény Urto a Munkának mennyiségéről is, árráról is tudositást kérnének be, ha szinte a pénz által küldése a Demény Ur Hazafiuságában való bizodalomra nézve hátrább maradna is. Az Iro Deákok, kik pénzért irnak, bizonyoson a maga idejében való kifizetéssel legjobban ösztönöztetnek: Demény Urnak pedig gondjain evelis egy keveset segitenék Exczellentiátok a dolog állapottyát is tudnák: mivel a melly Arkusok elébb ötöt garasért irattanak: azok most tiz-tíz garasért iratnak az élés meg drágulván s az Irok is a sok munka miatt szükségülvén. Az irás különben szép és mind Regálva nagyon.

¹³ Barco Vince, báró (1719—1797) spanyol származású lovassági tábornok, Magyarország katonai főparancsnoka, Erdélybe küldték az országgyűlésre, hogy a Martinovics-mozgalom erdélyi szálait felderítse.

¹⁴ Valószínűleg Demián (Demien, Demjén) Antal (1744—1833) egyetemi tanárról van szó, akit 1782-ben neveztek ki a magyar jog tanárának, 1789-től a természetjogot tanította, 1795—1796 között rektorának választották.

Ami engemet illet: Exczellentiádnak alázatosan jelenthetem, hogy a reménsége szerént a Magyar Nyelv Mivelése elég sok jó munkás tudos Társokat szerzettem és fogok szerzeni a Haza Történetének Kéz Írásban levő darabjait pedig annyit találtam, hogy még csak a Neveket sem győztem leírni és esztendők, napok száma szerént rendibe szedni. Igen sok szép apró Erdélyt illető darabokat: mellyekről Exczellentiádnak és a Méltóságos Tanátsnak bé menvén alázatos Tudositásomat fogom adni. Én még legalább 10—12 napig itt leszek, ha az alatt Exczellentiád postán nékem a kinyomtatott Lajstromából a Kéz Írásoknak egy párrt ki küldeni parantsolna, nagy hasznát venném. Az elfogott és Bécsbe vitt Uraság iránt a Vármegye Gyűlése reprezentált Ő Felségének, hogy az ujjabb Articulus szerént törvény szerént lejendő megítéltetések végett ő Felsége parancsollya vissza küldetések. Mellyel maradok alázatos tisztelettel

Exczellentiádnak

igen alázatos szolgája
Aranka György

Buda, 30. aug. 1794.

(Dr. Jancsó Elemér gyűjteményéből)

ARANKA GYÖRGY LEVELE BÁNFFY GYÖRGY GUBERNÁTORHOZ

Fő Méltóságú Fő Kormányozo Ur,

Kegyelmes Uram!

Exczellentiádhöz való alázatos Tiszteletből jelentem: hogy minek utánna Budán, Pesten és Szirákon Hazánknak Kéz Írásokban lévő megbecsülhetetlen kintseit látni; 's a' Tudományok és Magyar déákság mezején futo érdemesebb Hazafait esmérni szerentsém lett volna; már nem meszsze reménlem lenni azt az örömet, hogy Ex[cel]l[en]t[is]kat alázatosan tisztelhessem; 's mindenekről számat adhassak. A'miben pedig én kivált a' Kéz Írások Társaságát illető Tárgyokban meg fogyatoznom: azt ki fogja potolni a' Magyar Mabilionius,¹⁵ ki velem együtt M[é]l[os]g[os] Gr[of] Teleki Josef¹⁶ Ur ex[cel]lentiáját kíséri, a' Tudos Kovachich Ur. A' hegy allyán, a'hol most vagyok, igen jo de szük szüret vagyon. Én pedig magamat alázatosan ajánlván Ex[cel]lentiád Kegyességébe, igen alázatos Tisztelettel vagyok

Exczellentiádnak

igen alázatos szolgája
Aranka György

Tállya. Mind Sz[ent] Havának 15 dikén 1795. [október]

(Dr. Jancsó Elemér gyűjteményéből)

ENYEDI SÁNDOR

¹⁵ Mabilion[ius], Jean (1632—1707) francia tudós, Benedek-rendi szerzetes. Egyházi írók műveit és történelmi dolgozatokat adott ki. Magyar Mabilionius = Kovachich Márton György.

¹⁶ Teleki József gróf (1738—1796) koronaőr, műgyűjtő, Ugocea megye főispánja.

A bécsi publicisztika és a magyar felvilágosodás. A 18. század végi magyar irodalom- és művelődéstörténet kutatói számára régóta ismert tény, hogy az angol és a francia polgári felvilágosodás eszméi javarészt németországi, illetve osztrák közvetítéssel terjedtek el Magyarországon. A közvetítés szempontjából különösen kiemelt szerepet játszott Bécs, amely a maga késő terézianus és jozefinista kori szellemi törekvéseivel nagy hatást gyakorolt a magyarországi felvilágosult szellemű nyelvi, irodalmi és kulturális mozgalmak kibontakozására. Elegendő, ha csak a magyar irodalmi megújulás kiváló úttörőjének, Bessenyei Györgynek és testőríró-társainak a Bécsben nyert ösztönzéseire hivatkozunk.

Kevésbé ismert e témával kapcsolatban az a szerep, amelyet a magyar — és más magyarországi népek — felvilágosult kultúrája szempontjából az e korban kifejlődő bécsi sajtó és publicisztika játszott. Pedig a sajtó már e korban is bizonyos fokig intézmény szerepet töltött be: jelentősége és hatása sokkal nagyobb volt annál, ahogy azt az eddigi kutatás általában feltüntette.

Ugyanis a sajtó jelentősége, fennállásának csaknem két évszázadnyi előtörténete után, éppen a 18. század utolsó évtizedeiben, az olyan nagy jelentőségű események, mint az észak-amerikai függetlenségi háború és a nagy francia forradalom kapcsán, növekedett meg. A 17. század tipikus sajtóműfaja, a híreket egyéni állásfoglalás nélkül felsoroló, ún. „referáló” újság a 18. század utolsó évtizedeire változott át véleményt is nyilvánító, kritikai orgánummá. A változás az időszaki sajtó másik típusától a folyóirattól indult ki. Ez ugyanis a sajtó 17. századi örökségét: az akadémiai és a száraz, tudományos folyóiratok kereteit már a felvilágosodás századának elején széttörte, főként a Defoe, Addison és Swift folyóiratai nyomán egész Európában elterjedt erkölcsi hetilapok kialakulása által. A folyóiratok meghonosították az irodalmi recenzió és kritika nyomán a sajtókritikát és más, kritikai állásfoglalást is tartalmazó publicisztikai műfajokat. Hatásuk áterjedt az újságra is, ahol szintén egyre több társadalom- és politikai bírálat látott napvilágot. Ezek élessége természetesen mindig függött az illető nép társadalmi és politikai fejlettségének fokától, valamint nemzeti önállóságától vagy annak hiányától. A forradalom előtt és a polgári forradalomtól még távol álló társadalmakban csak enyhébb és mérsékeltbb lehetett a kritika, mint pl. a forradalom által szabadá tett francia sajtóban.

A Habsburg-birodalom a sajtó terén is sajátos képet mutatott. A 18. század 60-as éveitől kezdve, amikor a felvilágosodás már Mária Terézia udvarában is tért nyert, de különösen II. József felvilágosult abszolutizmusa idején, egyre inkább kibontakozott Bécsben is a sajtónak ez a modernebb változata. A tipikusan abszolutista berendezkedésekre jellemző hivatalos, udvari újság, a *Wienerisches Diarium*, illetve folytatása, a *Wiener Zeitung* mellett sorra születtek újabb politikai újságok és folyóiratok. Bár a II. József által bevezetett sajtótörvény nem biztosított megközelítőleg sem polgári sajtószabadságot, de lényegesen enyhítette az ellenőrzés szigorát, és lehetővé tette — bizonyos fokig az uralkodó elképzeléseinek túl — a sajtónak egy bizonyos méretű liberalizálódását.

E bécsi fejlődés nem maradt hatás nélkül a Habsburg-monarchia többi népére sem: ebben az időszakban kezdett kibontakozni a monarchia népeinek a sajtója, s ezek sorában a magyar hírlap- és folyóirat-irodalom.

Bár a legelső magyar nyelvű újság 1780-ban még Magyarország területén — Pozsonyban — indult meg, *Magyar Hírmondó* címmel, az újabb magyar lapalapítások sajátos módon Bécsben jöttek létre. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy II. József rendelete az abszolutizmusokra jellemző sajtóprivilegiumot csak Ausztria területén szüntette meg, a birodalom többi tartományában az továbbra is életben maradt, és akadályozta a sajtó további fejlődését. Ezért alapított Bécsben 1787-ben Szacsuvay Sándor *Magyar Kurír* címmel újabb újságot; két évvel később pedig Görög Demeter és Kerekes Sámuel *Hadi és Más Nevezetes Történetek* címmel egy második magyar lapot szintén a császárvárosban indított meg, miközben a pozsonyi *Magyar Hírmondó* meg is szűnt.

A 80-as években Bécsben alapított két magyar újság érdekesen tükrözte azt a két politikai és társadalmi irányzatot, amelyek a legjellegzetesebbek voltak Magyarországon e korban. Szacsuvay *Magyar Kurírja* ugyanis II. József felvilágosult abszolutizmusáért lelkesedő, jozefinista szellemű lap volt. A másik újság, mely 1792-től a bécsi *Magyar Hírmondó* címmel folytatódott, annak a rendi ellenállásnak lett az orgánuma, amely II. József rendszere ellen bontakozott ki a nyolcvanas évek végére

Magyarországon. Különösen érdekes, hogy ez utóbbi, tehát az akkori hivatalos bécsi politika ellenzékéként fellépő újság is Bécsben jelent meg.

Mindkét újságot — politikai pártállásuktól függetlenül — átjárta a felvilágosodás — főként a bécsi aufklärismus — szelleme. De míg e mérsékeltebb, a felvilágosult abszolutizmus keretei közé többnyire még belefoglalható eszmék: így pl. a tolerancia eszméinek hirdetése és mindenféle vakbuzgóság elleni harc, az egyházi túlkapásoknak és az állami hivatalnokok visszaéléseinek leleplezése, a gazdasági reformok szorgalmazása és a kulturálódás terjedésének a hangsúlyozása mindkét újságot jellemezte, azért lényeges különbségek is voltak köztük.

Míg Szacsuvay *Magyar Kurírja* egyértelműen lelkesedett II. József rendszeréért, Görög Demeterék bécsi *Magyar Hírmondója* megindulásától kezdve a magyar nyelv és a nemzeti kultúra fejlesztésének hangsúlyozása mellett a magyar nemesi mozgalom ellenzéki nézeteit képviselte. De mindkét lap szerkesztői számára a bécsi publicisztika gazdag választéka szolgált példaképül és ösztönzőül.

Szacsuvay számára például szolgálhattak azok a bécsi német nyelvű jozefinista szellemű orgánumok, amelyek egyértelműen elkötelezték magukat a felvilágosult abszolutizmus mellett. Példának okáért a magyar újságszerkesztőre nagy hatással volt — a 80-as évek során megjelent nagyszámú jozefinista röpirat mellett — az a sajátos sajtótípus, amely — miként pl. az ún. *Predigerkritiken* c. lap, — tevékeny segítséget kívánt nyújtani a jozefinista eszmék terjedésének. Szacsuvay maga is több ízben elemezte és bírálta a szerinte helytelen és konzervatív szellemben elmondott egyházi beszédeket.

De az ellenzéki magyar lap profija is nehezen elképzelhető a bécsi gottschedizmus és az újabb német mintákat követő nyelvi és irodalmi reformok ismerete nélkül. Az újság mögött álló nemesi ellenzéki körök és értelmiségiek ugyanis II. József németesítő törekvéseitől veszélyeztetve látva a nemzeti-nemesi érdekeket, főként az anyanyelv, a nemzeti irodalom és kultúra fejlesztése érdekében igyekeztek tevékenykedni. Miként német földön a francia nyelv uralmától, úgy kívánták ők is a német nyelv befolyásától megszabadítani a nemzetet, a magyar nyelv, irodalom és kultúra fejlesztésének egyidejű szorgalmazásával.

A soknyelvű Habsburg-birodalomban, amikor a nemzeti öntudatra ébredés első jeleként az egyes népek saját anyanyelvük fejlesztésével kezdtek foglalkozni, sajátos, nyelvi szempontból áthidaló megoldást kívánt nyújtani egy szintén Bécsben kiadott, magyar alapítású, de latin nyelvű újság, az *Ephemerides Vindobonenses*. Szerkesztője, Keresztury József 1776-ban azzal a céllal alapította meg ezt a — nyelve miatt európai viszonylatban már meglehetősen anakronisztikus — újságot, hogy ezáltal enyhítse a soknyelvűségből adódó problémákat, s lapját az egész birodalomban olvashatóvá tegye, hiszen latinul mindegyik nép értelmisége, sőt a nemesség egy része is értett.

E vállalkozásnál sokkal jelentősebb volt az a bécsi folyóirat, amelynek alapítása 1781-ben, a magyar felvilágosodás egyik vezéregyéniségének, Bessenyei Györgynek a nevéhez fűződik. Ő német nyelven, *Der Mann ohne Vorurtheil* címmel, olyan folyóiratot adott ki, amelynek hét megjelent füzete színvonalas, filozófiai és politikai témájú publicisztikát tartalmazott. Azok az eszmék, amelyeket a magyar felvilágosodás kiemelkedő írója e lapban felvetett, már részben túlmutatnak a bécsi, jozefinista színezetű felvilágosodáson, és olyan radikálisabb írók hatását mutatják, mint Rousseau és Helvetius. Az egyébként névtelenül megjelent füzetek visszhangra találtak a bécsi liberális — szabadjóműves irányzat jellegzetes orgánumában, a *Realzeitungban*. Riedel és Blumauer folyóirata recenzálta e kiadványt, és bár kifogásolta is bizonyos nézeteit, alapjában véve elismerő hangon írt róla. E kritikára válaszolt azután maga Bessenyei is, ugyancsak e bécsi liberális folyóiratban, de válaszát már alá is írta: ebből lehetett megállapítani az anonim folyóirat szerkesztőjének személyét.

A Bessenyei és a *Realzeitung* között lefolyt vita nem az egyetlen elvi szinten folytatott dialógus volt a korabeli bécsi és a magyar felvilágosultak között. Szintén csak újabban derült fény arra az érdekes kapcsolatra is, amelyik a magyar jakobinusok későbbi vezére, Hajnóczy József és a bécsi félhivatalos újság, a *Wiener Zeitung* szerkesztője, Conrad Dominik Bartsch között évtizedeken át fennállt. Ennek történetét főként Bartschnak Hajnóczyhoz küldött levelei által sikerült rekonstruálni, de az is kiderült, hogy vitájuk részben az újságokban is helyt kapott, bár gyakran csak névtelenül.

Kezdetben mindketten lelkesedtek a felvilágosult abszolútizmus reformjaiért, később Hajnóczy — főként a nemesi ellenállás nyomán — nem egy kérdésben szembekerült barátja nézeteivel. Vítájuk, bár időnként éles volt, mindig megőrizte a barátságos tónust. Ezt semmi sem jellemzi jobban, mint az a körülmény, hogy a magyar jakobinusok ellen folytatott perben halálra ítélt Hajnóczy, barátai közül Bartschtól is, mint régi barátjától búcsúzott el.

A 18. század utolsó évtizedeiben Bécsben kiadott magyar lapok — nyelvüktől függetlenül — nemesek a magyar sajtó megszületése szempontjából voltak jelentősek, hanem fontos szerepet játszottak a felvilágosodás eszméinek közvetítése terén is. Ha meggondoljuk ugyanis, hogy ezek a lapok, főként a magyar nyelvűek, viszonylag nagyszámú olvasóközönséghez — laponként mintegy ezer—ezerkétszáz előfizetőhöz — jutottak el, azt kell mondanunk, hogy e korban nem volt az eszméknek ennél hatékonyabb közvetítő eszköze. Tudjuk ugyanis, hogy a könyvek publicitása jóval kisebb volt, nem beszélve arról a nagy hatásbeli különbségről, ami a sajtó rendszeresen ismétlődő, periodikus megjelenésében rejlik, egy-egy könyv egyszeri alkalommal való megjelenésével szemben.

A 18. század végi Magyarországon a bécsi sajtónak és publicisztikának ezért különösen nagy szerepe volt a magyar felvilágosodás mozgalmi kibontakozásában. Az ott megjelent magyar lapok elterjedtek Magyarország egész területén. Cikkeikkel, közleményeikkel első ízben adtak szélesebb társadalmi rétegek számára tájékoztatást azokról a nagy változásokról, amelyek az angol és francia felvilágosodás nyomán Bécsben is érezhetőek voltak.

E bécsi magyar lapok számára a legfőbb ösztönzést maguk az e korban szintén nagy fejlődésnek indult bécsi osztrák lapok, valamint az ott olvasható egyéb külföldi újságok, folyóiratok adták. Általánosan átvették a jozefinista felvilágosodás eszméit, a mérsékelt társadalomkritikát, a vakbuzgóság elleni és a toleranciáért folyó harcot, valamint a kulturális élet jelentőségének felismerését. A nemesi ellenzék lapjai ezenkívül síkraszálltak a nemzeti nyelv, irodalom és művelődés fejlesztése érdekében is. Pályázatokkal, jutalmakkal próbálták pótolni a magyar tudós társaság hiányát, amelynek ügyéért — Bessenyei kezdeményezése nyomán — szintén igyekeztek tenni valamit.

A radikálisabb felvilágosodás eszméi többnyire még hiányoztak a magyar lapokból. Ezek terjesztéséhez nem volt még meg a lehetőség, hiszen a cenzúrát II. József alatt is gyakorolták a sajtóval kapcsolatban. Egyedül Bessenyei német nyelvű folyóiratába kerültek be olyan gondolatok, amelyek a felvilágosult abszolútizmus rendszerét balról, tehát a polgári radikális felvilágosítók: Rousseau és Helvetius eszméi alapján támadták.

A 18. század utolsó évtizedeiben kibontakozott bécsi magyar sajtót, a magyar jakobinusok bukása után bekövetkező felvilágosodásellenes és szélsőségesen konzervatív korszak a fejlődésében súlyosan visszavetette. Az addig tartó rövid, viszonylag zavartalanabb fejlődés időszaka azonban mégis nagyon sokban hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországon a felvilágosodás eszméi elterjedhettek, és a magyar nyelv, irodalom és a tudományos élet fejlődése kibontakozhatott.